

Марина ВОЛОШИНОВА

**ДІАЛЕКТНІ НАЗВИ ЇЖІ:
СЛОБОЖАНСЬКО-ПОЛІСЬКІ ПАРАЛЕЛІ**

У статті досліджено зв'язки між старожитніми поліськими та новоствореними східнослобожанськими говірками південно-східного наріччя на прикладі назв їжі. Виявлено семантичні паралелі й варіативність у значеннях, з'ясовано відмінності на різних структурних мовних рівнях.

Ключові слова: східнослобожанські говірки, поліські говірки, номен, паралелі.

Наприкінці минулого століття в лінгвістичній науці зросла зацікавленість науковців до дослідження українського діалектного мовлення, зокрема лексики новожитніх ареалів, до яких належать і східнослобожанські говірки. Усебічне й різнопланове вивчення останніх відображено в системних описах таких дослідників, як К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Магрицька, І. Ніколаєнко, Г. Скорофатова, Г. Барилова, О. Верховод.

Як зауважує Т. Карасьова, найбільш пильну увагу діалектологів спрямовано останнім часом на ту частину словника говорів, яка номінує певні форми народної культури місцевого населення; при цьому особливий інтерес становлять поки недостатньо вивчені в лінгвістичному плані предмети матеріальної культури – артефакти: їжа, одяг, споруди, знаряддя праці тощо, оскільки саме вони є основними джерелами інформації про повсякденне життя та діяльність людини.

На думку К. Глуховцевої, східнослобожанські говірки постали свого часу на основі полтавських, східнополіських, подільських і центральнослобожанських говірок. Така гетерогенність зумовила специфічні риси структури новостворених говірок.² З огляду на це вивчення лексико-семантичних зв'язків між східнослобожанськими говірками й говірками старшої формації є одним із актуальних завдань сучасної діалектології.

Лексика харчування вже була предметом поглибленого вивчення науковців, найбільш повно її розглянуто в говірках південно-західного наріччя. Це дисертаційні дослідження

¹ Карасёва Т.В. Названия пищи в воронежских говорах: этнолингвистический аспект: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Воронеж, 2004. – 250 с.

² Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.

З. Ганудель³ (українські говори Південної Словаччини), Е. Гоци⁴ (карпатські говори), Л. Ура⁵ (ужансько-латорицькі угорські говірки Закарпатської області). У східнослов'янському ареалі ще не було здійснено системного опису лексики на позначення їжі, зокрема щодо виявлення міжговіркових відмінностей і лексико-семантичних паралелей у заявленій ТГЛ. Цим і зумовлено актуальність нашої статті.

Мета розвідки полягає у виявленні паралелей східнослов'янських та поліських говірок на прикладі тематичної групи лексики „Назви їжі”. Заявлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити номени на позначення їжі в східнослов'янських та поліських говірках; 2) визначити спільні та відмінні риси в зіставляваних говірках на різних структурних рівнях.

Фактичним матеріалом для дослідження слугують власні експедиційні записи, здійснені протягом 2009 – 2010 рр. в 11 українських східнослов'янських говірках (див. список обстежених населених пунктів), та лексика, зафіксована в діалектних словниках поліських говірок.⁶ Паспортизацію фактичного матеріалу в статті подаємо, використовуючи такі умовні скорочення: словник західнополіських говірок – Аркушин; словник поліських говорів – Лисенко; східнослов'янські говірки – скорочена назва населеного пункту.

Виявлені на підставі зіставного аналізу лексики паралелі об'єднуємо в кілька груп відповідно до семантики та наявності/відсутності відмінностей у формальній структурі репрезентантів.

У першу групу об'єднуємо паралелі, маніфестанти яких мають у зіставляваних діалектних континуумах однакову семантику, але при цьому відрізняються деякими фонетичними чи граматичними рисами (тут і далі першими подаємо лексеми, притаманні поліським говіркам):

- *затирка* – *затірки* ‘рваний шматок прісного тіста, зварений у молоці чи воді’ (Аркушин, т. 1, с. 178; Новоох). У наведеному прикладі лексеми мають однакову семантику, але відрізняються

³ Ганудель З.Т. Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии (названия пищи, посуды и утвари): автореф. дис. канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “украинский язык”. – Киев, 1980. – 21 с.

⁴ Гоца Е.Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 “українська мова”. – Ужгород, 2001. – 21 с.

⁵ Ур Л.Л. Назви їжі й кухонного начиння в південних ужансько-латорицьких угорських говірках Закарпатської області: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.09 “Фінно-угорські та самодійські мови”. – Ужгород, 2004. – 20 с.

⁶ Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1-2. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1972. – 260 с.

фонетичними рисами – наявна опозиція /и/ : /і/. Крім того, різницю виявлено у вираженні граматичної категорії числа – у східнословобанських говірках зафіксовано форми множини;

- *га|лушка – га|луш|ки* ‘рваний шматок прісного тіста, зварений у молоці чи воді’ (Аркушин, т. 1, с. 84; Новоох, Пет, Прос, Смол, Солід, Тар). Як і в попередньому випадку, для східнословобанських говірок характерний репрезентант у формі множини;

- *к|рашанка – к|рашанки, к|рашенки* ‘великодні фарбовані яйця’ (Аркушин, т. 1, с. 251; Коляд, Мак, Пет, Смол, Тар; Калм, Новоох, Прос). Як бачимо, в аналізованих говірках різним є репертуар лексем – репрезентантів аналізованої семи. Крім того, як й у двох попередніх випадках, у східнословобанських говірках функціонально активними є форми множини;

- *гли|ваш, леу|к|ей, г|леу|ки – г|леу|кий* ‘недопечений хліб’ (Аркушин, т. 1, с. 91, 279; Лисенко, с. 55; Мак, Прос, Смол, Тар). У цьому випадку більша кількість однокоренових репрезентантів, слів різних частин мови та різного фонетичного оформлення, властива поліським говіркам; натомість у східнословобанських говірках зафіксовано лише один репрезентант семи – прикметник *глеу|кий*. Морфологічні відмінності простежуємо в наявності усічених форм прикметників, що є характерними для поліських говірок. Подібне явище спостерігаємо в складених номенах *зеле|ни| бор|шч – зеле|ний| бор|шч*, репрезентантах семи ‘борщ зі щавлю’ (Аркушин, т. 1, с. 28; Калм, Коляд, Кон, Мак, Міл, Новоох, Пет, Смол, Тар);

- *кор|жик – кор|ж* ‘плоский виріб із прісного тіста’ (Аркушин, т. 1, с. 243; Калм, Кон, Мак, Новоох, Пет). Аналізовані маніфестанти відрізняються словотвірною будовою, властивий західнополіським говіркам номен *кор|жик* має у своєму складі суфікс **-ик**;

- *шкар|лу|па – шкар|лу|пина* ‘лушпайки старої картоплі’ (Аркушин, т. 2, с. 267; Смол). У цьому випадку репрезентант, характерний для східнословобанських говірок, утворено суфіксом **-ин(а)**;

- *йа|й|ечни|ц|’а – йа|й|еш|н|’а* ‘страва зі смежених яєць’ (Аркушин, т. 2, с. 286; Калм, Коляд, Кон, Мак, Міл, Новоох, Пет, Прос, Солід, Тар) – номени утворено за допомогою різних суфіксів;

- *пи|р|’іг – пи|ріг^х* – ‘печений виріб із тіста з начинкою’ (Аркушин, т. 2, с. 46; Калм, Коляд, Кон, Мак, Пет, Прос, Смол). У цьому прикладі відбито процес оглушення кінцевих дзвінких приголосних, притаманний східнословобанським говіркам;

⁷ Там само, с. 202.

⁸ Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобанських говірок: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – С. 87.

• *голу|би, гулу|би, го|лубчики* – *голубⁿ|ці* ‘страва з начинкою, загорнута в капустяне листя’ (Аркушин, т. 1, с. 99; Лисенко, с. 57; Калм, Коляд, Кон, Мак, Міл, Новоах, Пет, Прос, Смол, Солід, Тар). Особливістю цієї паралелі є різна кількість репрезентантів у зіставлюваних говірках. У поліському номіні *гулу|би* наявне заступлення ненаголошеної фонемі /о/ фонемою /у/, що дослідники кваліфікують як типовий для цього ареалу фонетичний процес; властивий цим же говіркам репрезентант *голубчики* утворено демінутивним суфіксом **-чик-**, який, імовірно, указує на невеликий розмір кулінарних виробів;

• *о|садка* – *о|садок* ‘осад в олії’ (Аркушин, т. 2, с. 16; Новоах, Смол) – репрезентанти семи мають різний граматичний рід і, відповідно, різні суфікси;

• *ви|реник* – *ва|реник* ‘невеликий варений виріб із тіста, начинений сиром, картоплею тощо’ (Аркушин, т. 1, с. 58; Калм, Кон, Мак, Міл, Новоах, Пет, Прос, Смол, Солід, Тар) – репрезентанти різняться фонетичним оформленням кореневих морфем;

• *пере|печка, пере|пійчка* – *пе|реп'ічка* ‘корж, спечений з кислого тіста на сковороді’ (Лисенко, с. 157; Калм, Коляд, Кон, Пет, Смол). У поліських говірках є ширшим репертуар лексем, які мають особливості фонетичного оформлення, так, у маніфестанті *пере|печка* збережений [е] в новому закритому складі, а в лексемі *пере|пійчка* спостерігаємо ствердіння губного приголосного [п]. Крім того, різною є й акцентуація аналізованих номінів: у поліських говірках наголошений корінь, у східнословобожанських – префікс.

Окремо проілюструємо репрезентацію семи ‘страва, у якій відсутні м'ясні та молочні продукти’. У західнополіських говірках її маніфестантом є лексема *п'іс|ний* (Аркушин, т. 2, с. 52). Східнословобожанським говіркам властиві й однослівні номіни – прикметники жіночого та середнього роду або форми множини *п'іс|на* (Пет), *п'іс|не* (Солід), *п'іс|н'і* (Калм), а також двослівні номіни – атрибутивні словосполучення, у яких прикметник може мати форму однини або множини *п'іс|н'і страви* (Коляд, Тар), *п'іс|на страва* (Прос, Смол).

У проаналізованому матеріалі виявлено паралелі, репрезентанти яких при спільній семантиці не мають відмінностей і у формальній структурі:

• *за|жарка* – *за|жарка* ‘засмажка до страви’ (Лисенко, с. 77; Калм, Міл, Новоах, Прос, Смол, Тар);

• *кис|л'ак* – *кис|л'ак* ‘кисле молоко’ (Аркушин, т. 1, с. 220; Лисенко, с. 95; Кон, Пет, Смол, Солід, Тар);

⁹ Бевзенко С.П. Українська діалектологія: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін.-тів. – К.: Вища шк., 1980. – С. 207.

- *паска* – *паска* ‘хліб, який випікається напередодні Великодня’ (Аркушин, т. 2, с. 30; Калм, Коляд, Кон, Мак, Міл, Новоах, Пет, Прос, Смол, Солід, Тар);
- *пахта* – *пахта* ‘перегнане через сепаратор молоко’ (Лисенко, с. 154; Прос);
- *йушка* – *йушка* ‘суп картопляний або рибний’ (Аркушин, т. 2, с. 284, Лисенко, с. 238; Калм, Коляд, Кон, Міл, Пет, Прос, Тар);
- *капуста* – *капуста* ‘борщ із квашеної капусти’ (Аркушин, т. 1, с. 210; Кол, Кон);
- *капус’н’ак* – *капус’н’ак* ‘суп із квашеної капусти’ (Аркушин, т. 1, с. 210; Калм, Кол, Кон, Мак, Пет).

В одному випадку зафіксовано паралель, у якій відмінною є лише кількість репрезентантів аналізованої семи: *зави’ванець*, *зави’валник* – *зави’ванець* ‘налисник’ (Аркушин, т. 1, с. 162; Лисенко, с. 75; Пет).

Частина виділених паралелей має відмінності в семантиці маніфестантів, які не відрізняються формальними ознаками:

- *гушча* ‘овочі у борщі’ (Аркушин, т. 1, с. 115) – *гушч’а* ‘осад від олії’ (Калм, Коляд, Кон, Мак, Міл, Пет, Прос, Смол, Тар);
- *бабка* ‘запіканка із сиру’, ‘дерун’; ‘страва, приготовлена з картоплі’ (Аркушин, т. 1, с. 5; Лисенко, с. 28) – *бабка* ‘страва з підсмажених яєць’ (Мак, Прос);
- *холодець* ‘страва з хлібного квасу, куди додають покриті огірки, зелену цибулю та овочі’ (Аркушин, т. 2, с. 230); ‘холодний борщ, приготовлений з сироватки, зелені і риби’ (Лисенко, с. 225) – *холодець* ‘драглиста страва, яку одержують при охолодженні м’ясного відвару з подрібненими шматочками м’яса’ (Калм, Коляд, Кон, Міл, Новоах, Пет, Прос, Смол, Солід, Тар).

Зафіксовано також випадки, коли маніфестанти сем мають і семантичні відмінності, і відмінності у формальній структурі:

- *пампушка* ‘кругла булочка переважно з житньої муки’ (Аркушин, т. 2, с. 25) – *пампушки* ‘невеликий хліб із залишків тіста на дні та стінках діжі, макітри’ (Прос);
- *крашанка* ‘ковбаса, начинена крупами і кров’ю’ (Аркушин, т. 1, 251) – *крашанки*, *крашенки* ‘великодні фарбовані й розписані яйця’ (Коляд, Мак, Пет, Смол, Тар; Калм, Новоах, Прос). Як бачимо, для двох останніх прикладів, крім різниці в семантиці, характерні також відмінності у вираженні категорії числа;
- *оладка*, *латок* ‘дерун’ – *ладики*, *олад’кі*, *оладки* ‘невеликі товсті млинці з учиненого тіста’ (Аркушин, т. 2, с. 12, т. 1, с. 279; Калм, Кон, Мак, Новоах, Прос, Смол, Тар; Коляд, Міл, Солід; Пет). Наведені маніфестанти в обох діалектних континуумах мають відмінності в семантиці, у фонетичному оформленні та у морфемній будові.

Отже, проаналізований матеріал свідчить про те, що в зіставлених говірках у тематичній групі лексики „Назви їжі” наявна значна кількість слів спільної семантики. Разом з тим,

виявлено маніфестанти, які демонструють відмінності в значенні та формальному оформленні – словотвірному, фонетичному, граматичному.

Перспективу дослідження вбачаємо у виявленні паралелей українських східнословобожанських говірок з іншими говірками української мови на матеріалі тематичної групи лексики „Назви їжі”.

Список скорочень джерел

(усі села знаходяться в Луганській області)

Калм – с. Калмиківка, Міловський р-н; Коляд – с. Колядівка, Новоайдарський р-н; Кон – с. Кононівка, Біловодський р-н; Мак – с. Макіївка, Кремінський р-н; Міл – с. Мілуватка, Сватівський р-н; Новоох – с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н; Пет – с. Петрівка, Сватівський р-н; Прос – с. Просяне, Марківський р-н; Смол – с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; Солід – с. Солідарне, Білокуракинський р-н; Тар – с. Тарасівка, Троїцький р-н.

Марина Волошинова

Диалектные названия пищи: словобожанско-полесские параллели

В статье исследованы связи между старожитными полесскими и новообразованными восточнословобожанскими говорами юго-восточного наречия на примере названий пищи. Выявлены семантические параллели и вариативность в значениях, определены отличия на разных структурных языковых уровнях.

Ключевые слова: восточнословобожанские говоры, полесские говоры, номен, параллели.

Marina Voloshinova

Dialekt food names: Slobozhanshchina-Polesye parallels

The connection between old Polesye and new-made East Slobozhanshchina dialects based on food names is analysed in the article. The semantic parallels and variants in the meanings, differences on different structural language levels are made known.

Key words: East Slobozhanshchina dialects, Polesye dialects, nomen, parallel.